

«Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII – XIX ст.

Корець – літописне місто, відтак, має свою історію і славу, частіше добру, інколи сумну і навіть ганебну¹.

В дуже ранніх джерелах знаходимо лише варіанти нашого топоніма², без якихось коментарів про вигляд міста. А щодо конкретних видатних осіб, які були в Корці й вивчали його історію або робили з існуючих описів свої компіляції чи хоча б як-небудь згадували місто у своїх працях, то це, найперше, волинянин, котрий певний час мешкав у Корці, Антоній Анджейовський [псевдо «Старий Детюк»], Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Тарас Шевченко, Юзеф Дунін-Карвицький, Юзеф-Ігнацій Крашевський, Александр Пшездецький, Наполеон Орда, Апполоній Сендкульський (священик), Микола Теодорович, Станіслав Малаховський-Лемпільський, Роман Афтаназі.

На сторінках корецької історії залишили свої імена такі її дослідники, як Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Ігор Свешніков, Петро Ричков, Богдан Прищепа, Леонтій Войтович, Оксана Карліна, Олег Ярошинський, Ярослав Пура, Василь Яноші, Дем'ян Вознюк, О. Лесик, Кім Закалюк, І. Сварник, О. Кондратюк, Чеслав Хитрий, О. Панасенко, Л. Якубець, Андрій Павловський, Н. Петришина, О. Молчанов і, звичайно, інші вчені, краєзнавці, журналісти.

Великі плани виношував колишній голова Корецької РДА Борис Дицяк щодо реставрації замку-палацу Чарторийських та перетворення древнього «Корческа» у вагомий туристичний осередок. Однак його благородному задуму не судилося здійснитись.

У XIX ст. з'явилася мода на описи, малюнки і картини українських міст і сіл, розміщених у них середньовічних фортець, замків, прекрасних за стилями палаців і парків. У цьому ж ракурсі зроблено декілька описів Корця та його околиць. А художник Наполеон Орда увічнив давній міський центр на картині. Є ряд і невеликих, але вартих уваги мемуарних та епістолярних згадок видатних свого часу осіб про також свого часу знамените місто.

Розповідаючи про деяких давніх авторів і їхні враження від Корця, познайомимо читачів, за висловом Александра Пшездецького, «z wiekiem i osobami» – з часом та особами, яких вони у своїх записках «wprowadzili

на scene» – виставили на сцену. Це допоможе нам глибше відчутти колоритний дух уже відносно далекої епохи з її широким попитом на корецький фаянс, а згодом і висококласну порцеляну. Також дізнаємося, як і чому ця продукція чим далі втрачала авторитет, а рання – швидко зникла з ужитку, будучи скуплена в краї здогадливими ділками і перепродана в доми багатих колекціонерів.

Якщо А. Пшездецький першим описав кількома рядками вигляд згорілого Корецького замку і покинутого францисканами кляштору³, то А. Анджейовський (1785-1868) першим з тогочасних вчених і красзнавців відтворив суспільну й економічну атмосферу міста кін. XVIII – поч. XIX століть. Це був період його найвищого промислового і культурного злету. В основі авторитету Корця і його власника, князя Юзефа Чарторийського було виробництво європейської слави порцеляни і фаянсу. У матеріалі про життєвий шлях вченого-енциклопедиста ми подавали його спогади про Корець в 6-му випуску «Острозьких красзнавчих читань». Згодом ці нотатки, переважно з підліткового віку, вчений розширив новими враженнями, завітавши в місто свого дитинства у званні вченого ботаніка⁴.

На черзі – фрагменти з розповідей про Корець доби князя Чарторийського та його фабрику у поданні Ю. Дуніна-Карвицького, який прибрав собі псевдонім Юзеф Власт, Станіслава Малаховського-Лемпійського та Каєтана Козьмяна. Завершимо нашу розповідь відомостями, наведеними в «Люстрованому путівнику по Волині» доктора Мечислава Орловича.

Перед тим, як побачимо столицю волинської порцеляни і фаянсу очима Ю. Дуніна-Карвицького, подамо хоча б стислу інформацію про династію четвертих – після Острозьких, Корецьких і Лещинських – господарів цього міста, князів Чарторийських.

Після смерті Самійла Корецького короткочасним власником величезних добр на теренах Корецької волості став син княгині Ганни Самійлівни Корецької і воєводи Белзького Анджея Лещинського – Самуель чи Самійло (1637–1676). Був він обозним коронним, поетом, дідичем Баранова, Чарторийська, Корця, Межиріча та багатьох інших ключів, головню на Волині. Від дружини, Констанції Юріївни Вишневецької не дочекався потомства. Відтак, ще за життя Корецьку волость відписав *братанкові*, Анджеєві Лещинському (1649–1693), старості дубенському, жонатому з Геленою П'ясецинською. Однак останньому не вдалося стати власником Корця, оскільки свої претензії на нього владно висловила тітка покійного останнього кн. Самійла Корецького – кн. Ізабела Чарторийська-Корецька⁵.

Далі князівство успадкували «*po kądzieli*» (по жіночій лінії. – *Авт.*) Чарторийські (Ольгердовичі): згадана кн. Ізабела (1601-1669), третя з дочок кн. Юхима Богушовича Корецького, у 1617 р. вийшла заміж за кн. Миколая-Юрія (частіше: Єжи. – *Авт.*) Чарторийського. Один з їх синів, Ян-

Кароль, староста кременецький і снятинський, підкоморій краківський, жонатий з Анною Зебжидовською і повторно з Магдаленою Конопацькою, став іменуватися родоначальником лінії молодшої Чарторійських, «князем на Клевані, Корці і Олексинцях». Було в нього семеро дітей, з яких син, Юзеф, великий хорунжий литовський, князь «на Клевані, Жукові, Корці і Олексинцях», мав сина, Станіслава Костку, одруженого з Анною Рибінською. Діти кн. Костки, коронного ловчого, великого чашника литовського, старости луцького, князя «на Корці, Олексинцях і Кальварії Зебжидовській» – Казимир, Юзеф і Констанція. І ось Юзеф, він же Юзеф-Клеменс Чарторійський, князь корецький, чоловік Дороти Яблоновської, родом з Кривина, згодом став батьком п'яти дочок, одна з яких, красуня Климентина, 1780 р. н., вийшла заміж за славутського князя Євстафія Сангушка.

Загально відомо, що найяскравішою особистістю серед усіх корецьких Чарторійських був кн. Юзеф Клеменс. Державний муж, людина невичерпного підприємницького ентузіазму, він архітектурно й економічно зробив столицю князівства одним з найкращих міст на Волині. Не один дослідник написав, що продукція його фабрики ні в чому не поступалася виробам «saskim і serwskim» як за якістю матеріалу, так і за мистецьким оформленням⁶.

Ю. Дунін-Карвицький або Юзеф Власт, автор краєзнавчо-географічних нарисів «Оповідання історичні з минувшини околиці Случі та її приток», подає нам обличчя багатьох подільсько-поліських теренів в істотно широкому часовому просторі – від XIII-XIV – до XIX ст., включно з його 60-80-ми рр. Починаючи від витоків Случі, він веде нас через Базалію, Чернелівку, Красилів, Антоніни, Цеценівку, Кузьмин, Чернятин, Старокостянтинів, Пилявці, Остропіль, Любар, Миропіль, Лабунь, Гриців, Полонне, Баранівку, Рогачів, Звягель, Корець, Городницю та інші населені пункти.

З-поміж названих міст і селищ у цій праці найбільше місця відведено Полонному і Корцю. Ось назви розділів, що подають історію останнього: «Корець який його вигляд нині», «Бутав, син Ольгерда», «Князі Корецькі», «Історичні спогади про Корець. Князь стольник Чарторійський», «Його біографічний нарис; деякі деталі», «Незужита його адміністративно-господарча енергія», «Відома фабрика порцеляни», «Сервіз для Катерини II», «Корецький замок» та інші.

Що ми знаємо про цього дослідника Великої Волині загалом і Корця зокрема? Предки письменника писалися «Дуніни зі Скшинна»⁷ (на теренах землі опочинської). Між іншим, саме з цього поважного і заслуженого роду походила кохана бабця корецького зятя, славутського кн. Євстафія Сангушка – Варвара-Урсула Дуніна.

Рід дав кілька гілок. І одна з них, волинська, сімейним гніздом мала з 1748 р. нині здолбунівський Мізоч. До цих володінь пізніше було приєднано Будараж та Суями (там же), а ще пізніше – Любар на Житомирщині. Дід письменника, Криштоф Карвицький (1757-1813) під час антиросійського повстання 1794 р. був генералом в Костюшка; батько, Казимир (1796-1852) – камер-юнкер при російському царському дворі, член едукативної (освітньої) волинської, подільської та київської комісії. Юзеф (1833-1910) був у нього старшим сином. Замолоду – ротмістр російської гвардії, згодом, за місцевими виборами, займався громадськими справами, не раз був «гоноровим» – почесним суддею. Видав кілька томів своїх праць⁸, в яких описав історії багатьох волинських родів, міст, чим зберіг від забуття «*dużo szczegółów i wydarzeń*»⁹ – багато деталей і подій (випадків).

Виходимо на корецькі вулиці разом із знаменитим любителем старовинної української урбаністики. Ось його розповідь. Між іншим, вона слідує за розвідкою про старовинний Звягель, нині Новоград-Волинський. Тому з метою логічного переходу подамо хоча б кілька прикінцевих рядків про це місто.

В часі за третім розподілом Польщі в 1796 р. високий «жондца» (керівник) волинських провінцій генерал (у книжці подано перевернуто: Tultomin – *Тультомін*; фактично: Тутолмін. – *Авт.*) «мав тривалі торги з дружиною Прота (Протазія-Антонія. – *Авт.*) Потоцького, п. Протовою [Мар'яною з Любомирських] Потоцькою за місто Звягель з 300-ма прилеглими десятинами, щоб придбати його у власність царському уряду, і жертвував за нього 333 579 рублів асигнаціями»¹⁰. Транзакція проте не відбулася в той час, але мала місце значно пізніше.

Щодо оборонного замку XV ст., котрий не раз боронив ті околиці від наїздів татарів, то тепер від нього на скелястому урвищі, над Случчю залишилися малопомітні сліди старожитних мурів, зрівняних із землею. У 1864 і 1866 рр. розбиралися кам'яні моноліти, спаяні одвічним вапном, міцнішим від сучасного цементу. З них посеред замкового дитинця побудовано православну церкву.

За три милі від Звягеля, по шосе, в сторону Рівного, відкривається мальовничо розкинуте «nad Kurczykiem» – р. Корчиком, лівою притокою Случі, людне і торгове місто Корець з 8 965 мешканцями. Корець – то давня столиця однойменного князівства. Звідси започаткований стародавній рід князів Корецьких. Заки перейдемо до сивої давнини цієї місцевості, киньмо хоча б побіжний погляд на сучасний вигляд старого Корця. Шосейна дорога розтинає його навпіл із заходу на схід; кілька храмів здалеку виблискують куполами і хрестами.

Ринок, свого часу зразково забрукований і оточений мурованими, але вже занедбаними кам'яницями, переконливо свідчить про ще зовсім

недавно свою славу. Адже в перших роках сучасного нам віку місто вигідно вирізнялося на Волині своїми промислами і жвавою торгівлею. Передмістя влітку потопають в зелені буйних садків. Багато років незмінно Корець славиться досконалістю своїх фруктів, особливо груш, званих берами.

«Należące do powiatu Zwiąhelskiego miasto posiada zarząd pocztowo-telegraficzny, gminny, mieszczanski, policyjny [...]» – місто належить до Звягельського повіту, має [ряд] управлінь – поштово-телеграфічне, гмінне (волосне. – *Авт.*), міське, поліційне, камери – ув'язнення і судового слідчого, народну школу, природно – єврейську синагогу та кілька божниць того ж віровизнання, бо тут переважає єврейська релігія. Посеред ринку бачимо кільканадцять крамниць і склепів з необхідними в провінції «wiktualami i towarami» – продуктами харчування і товарами, а також «zarząd bardzo uszczuplonych dóbr koreckich» – [будинок, де знаходиться] управління дуже зменшеними корецькими добрими, які перебувають під опікою [родовитих] кривних з приводу невиліковної «chogoby umysłowej» – психічної хвороби місцевого дідича князя Артура Яблоновського¹¹, котрий вже 46 літ перебуває в закладі для «obłąkanuch» – одержимих (душевно хворих) в м. Пірна над Ельбою, в Саксонії, поблизу Дрездена.

Над тим всім «górują» – піднімаються на стрімкому узгір'ї, котре омивається водами Корчика, мальовничі руїни знищеного пожежею 60 років тому старовинного Корецького замку. Вид надзвичайно препишний і розлогий на всю околицю. Він якось по-особливому, зауважує краєзнавець, спонукає до роздумів над минувшиною.

Тут нам ще раз хочеться вдатись до оригіналу – настільки справедлива в нім висловлена думка: «Ruiny te są tak piękne, że gdyby były nad Renem lub Nekarem, toby mnóstwo Anglików i innych turystów z bedekerami w ręku z pewnością je zwiedzało, i kazałoby sobie opowiadać legendy przywiązane do tych murów»¹² – ті руїни є так чудові, що якби знаходились над Рейном чи Некаром, то безліч англійців чи інших туристів з путівниками в руках, без сумніву, відвідувала б їх, та ще й просила б розповідати легенди, пов'язані з тими мурами.

Від себе ж додамо: не знайшлося в Корці ні в ті часи, ні в пізніші чоловіка, котрий міг би запросити «англікув» на споглядання знаменитих грузів і філософське розмислення «nad przeszłością» – минулим. А висновок після роздумів міг бути один: як сказав Еклезіаст, «усе воно марнота й утома духа»¹³. Але якщо в часи пана Юзефа Власта ще навіть руїни варті були туристичної уваги, то нині майже нема що показувати. Потрібна глобальна реставрація як замку і внутрішнього дитинця, так, можливо, і прилеглих територій.

Тим часом, заходимо з п. Юзефом всередину поруйнованих замкових мурів і бачимо те, на що з сумом споглядав наш «гід»: «*Tu zaś w lecie jedynie kozy żydowskie po nich się wspinają i szczyrią wyschłą trawę*» – тут же влітку одні [лиш] єврейські кози спинаються на них і щипають засохлу траву.

З гіркотою переконався історик в наступному: «Трудно відшукати в містечку кого-небудь, хто вмів би щось розповісти хоча б про останнього власника замку, князя стольника Чарторийського; тож з власної душі (з особистих знань. – *Авт.*), а радше зі старих хронік і традицій недавньої минувшини належить виснувати собі «*wątek*» – уток, нитку (сюжетну лінію) до розвідки про Корець»¹⁴.

Ю. Дунін-Карвицький із своїм завданням справився блискуче. Тому його розповідь про Корець і його благородного власника є однією з найзісттовніших серед тогочасних подібних¹⁵. Щоправда, вона подеколи хибує притаманним тому періодові неточностями в царині генеалогій кн. Корецьких. Наприклад, краєзнавець пише, що «король Владислав Ягайло спільно з в.кн. Вігольдом (Витовтом) підтвердили надання того міста, ще Корчеськом званого, князю Федорові (тобто Острозькому. – *Авт.*), котрий загинув у 1399 р. при боці Вігольда у битві під Ворсклою [...]. Князь Федор був першою богатирською постаттю цього наскрізь рицарського роду князів Корецьких, котрий остаточно згас в 1651 р.».

Далі автор знайомить нас з кн. стольником Чарторийським. За нього, мовляв, місто так піднялося, що стало «*głośnem w Polsce*» – гучним (прославленим) в Польщі. І сліди тої слави, котра вже правдиво схилилася до руїни, бачимо ще й досі. Князь стольник заслужив собі вічне визнання, заклавши в Корці славетну фабрику порцеляни.

Зауважимо, що хоча ми вже чимало знаємо про це підприємство з розповіді Анджейовського, нарис Юзефа Власта істотно від неї відрізняється. Отож ми не допустимо інформативних повторень, а лиш старатимемось доповнити Старого Детюка, а також подекуди і самого Ю. Дуніна-Карвицького. І в такий спосіб створимо композиційно цільну розвідку про Корець кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. як столицю волинського фарфору.

Рід, котрий дав Корцю такого дбайливого господаря, в «Оповіданнях історичних...» описаний докладно. Словесний портрет і життєва характеристика кн. Чарторийського, котрий народився 21 листопада 1740 р., виконані шанобливо і з багатьма деталями. Тож вчинимо, нехай дещо скорочено, його переклад, зберігаючи колорит авторського польськомовного стилю. Думаємо, що читачам буде цікаво знати, який вигляд мав і чим займався давній господар Корця і величезних прилеглих до нього теренів.

Князь Юзеф мав постійний почесний титул стольника Великого князівства Литовського, котрий заслужено отримав після складення цього дигнітарства – уряду 14 грудня 1764 р. Станіславом-Августом Понятовським у зв'язку з обранням його королем. Як намісник короля Чарторийський певний час був міським луцьким старостою. На ньому закінчився уряд ключника волинського. В Берліні був добре знаний як достойний дипломат і посол Речі Посполитої.

Від батьків – коронного ловчого Станіслава Костки Чарторийського і воеводчанки хелмінської, Анни Рибінської дідич Корця успадкував гарну поставу і тонкі аристократичні риси обличчя¹⁶. Помер 15 лютого 1810 р., похований в давньому маєтку свого роду – Кальварії Зебжидовській, під Краковом. Належав до тієї гілки Чарторийських, котра іменувалася «на Корці» – на відміну від іншої: «на Пулавах і Сеняві».

Князь стольник – то вже не була постать наскрізь рицарська, закута в сталь, як, наприклад, Самійло Корецький (пом. 1622 р. в турецькому полоні). Всупереч тогочасній, пануючій в Польщі на кінець XVIII ст. моді (безсумнівно, на т. зв. патріотичний сарматизм¹⁷ – *Авт.*), він виглядав, як іноземець: далось взнаки тривале перебування замолоду в Берліні і Дрездені. Там народилося захоплення промисловістю й економікою, загалом працею в німецькому стилі. Отже, «просякнутий вишуканими західними манерами і поглядами на життя, німців наслідував аж до убору і мови»¹⁸.

Завжди у фракку тютюнового кольору, зі шпагою при боці, в чорних панчохах і черевиках з пряжками; на голові щедро напудрена перука, котру покривав тригранним пристосованим капелюхом. А ще носив при собі дві табакерки, в одну з яких напихав родзинок, котрі роздавав дітлахам на корецьких вулицях.

Часто мандрував пішки, при тому ж на далекі відстані. Зокрема, ходив до Пищівського ключа (за кілька кілометрів від Новограда-Волинського. – *Авт.*), де під його ж керівництвом закладався зразковий щодо забудов і європейського типу господарювання фільварок із запропонованою самим п. Юзефом назвою село Багате. Ще й тепер, читаємо в Дуніна-Карвицького, цей маєток у даній місцевості є найкращим. Отже, князь з тростинкою в руці крокував попереду, а трохи позаду завжди ходив за ним улюблений камердинер Клеменс Дулевич (можливо, то саме його нащадки і досі живуть в Корці і носять це прізвище? – *Авт.*).

Письменник добре знав п. Дулевича, і пише, що той «помер [ще] за його пам'яті в Славуті, в передмісті «Deraznia»; а був він дядьком знаного на дворі св.[ітлої] п.[ам'яті] кн. Романа Сангушка – теорбаніста Відорта».

Уряд луцького міського старости був дуже важливим і відповідальним з огляду на т. зв. *право меча*. Тобто в обов'язки князя входило затверджувати

судові вироки, в т. ч. й на покарання заслужувуючих того злочинців «па гардю» – на смерть. Отож великого розголошу набула свого часу в Польщі добровільна відмова корецького князя-стольника від високого чину королівського намісника, бо не захотів брати на свою совість підписання декрету на смерть якогось Напрушевського, у вині якого не був остаточно переконаний¹⁹.

Як уже подавалось, князь не мав нічого спільного з рицарством військовим, але він був рицарем духа й честі. Так, в часі справування ролі посла Речі Посполитої в Берліні п. Юзеф мав необережність взяти на себе відповідальність за укладення з прусаками угоди про поставлення ними Польщі 100 тис. карабінів, що й було виконано. Та, виявилось, прусаки ошукали замовників найганебнішим чином: уся продукція була бракована. Чому її не можна було повернути – для нас таємниця. Зате сейм дійшов висновку, що за збитки в розмірі 150 тис. дукатів винен посол Чарторийський, котрий недопильнував, яку *бронь* відправлено Варшаві. Князь стольник марно пояснював, що він не фахівець в цій зброї. На те сенатори не звернули жодної уваги.

Щоб покласти край претензіям, посол пообіцяв сеймові компенсувати збитки військового уряду і протягом року виплатив з власної *шкатули* всю ту величезну суму. За Польським біографічним словником, це його сильно похитнуло економічно.

Князь був не лише великодушною вдачею, але й мав своєрідне почуття гумору. Після остаточного поділу Польщі уже постійно жив у Корці. Якось замок навідав капітан справник чи, по-іншому, начальник жандармів Звягельського повіту, щоб віддати князю честь як одному з найбільших тутешніх магнатів. Князь прийняв чиновника досить ласкаво, а на прощання всунув йому в руку 50 дукатів. Той уклінно подякував і знічено промовив, що, мовляв, ще нічим не заслужив на таку ласку, оскільки нічого доброго для князя не зробив. Князь відповів: «Mocium panie! Złego sobie zrobić nie pozwolę, dobrego nie potrzebuje, a daje za to, abyś, mocium panie, nic nie robił!»²⁰ – можновладний пане, злого собі зробити не дозволю, доброго не потребую, але даю за те, аби, можновладний пане, нічого не робив!

Цікавою є історія з корецьким купцем Вайнстоком. Останній розбагатів, гендлюючи деревом з князівських лісів. Він збудував собі розкішну двоповерхову кам'яницю серед інших, що оточували міський ринок. А з тильної сторони дому мав чудовий садок. В часі весілля старшої доньки запросив пана стольника на гостину. Князь прийняв запрошення. Прийшовши на сімейні урочистості, похвалив помешкання, дозволив, щоб йому представили молоду пару, зрештою, всю купецьку родину. Господар був безмежно радий увазі високого магната і запросив його відпочити на хвильку до бокового покою, котрий виходив до вже згаданого саду.

Князь погодився. Вайнсток, «w przystępie radości i dumy» – під напливом радості й гордості, щільно причинивши вхідні двері, підійшов до чималого куфра і, відімкнувши його, таємниче підняв віко і поманив гостя. Заглянувши, князь побачив там безліч золотих дукатів, які євреї нагромадив торгівлею деревом. За успіх свого гендлю він з низьким поклоном дякував Чарторийському, мовляв, це завдяки Вашій ласкавій опіці, милостивий пане, діло моє процвітає. Князь стольник дуже його похвалив і – подаємо дослівно – «злегка допитувався про величину суми, нагромадженої в скрині». Проте Вайнсток, єврейським звичаєм, відповідав ухильно.

Тоді князь виявив бажання вийти в сад. Натурально, господар поспішив виконати прохання гостя. А Чарторийський наказав йому принести залізний ридель, себто лопату й мотику і показав, де копати глибоку яму. Той подумав, що викопає скарб, яким досипле свою скриню.

Тим часом, заглибившись в землю на лікоть, євреї стомився. Тож князь йому допоміг – взяв ридель і теж почав копати. Справу докінчував Вайнсток. Заховавшись в ямі з головою, втратив рештки сил. Князь, подавши руку, витягнув спливаючого потом гендляря і з філософським виразом на обличчі обізвався: «Бачиш, мій Вайнстоку, у твоєму куфрі, яка б сума в ньому не була, хоч її величини ти не бажаєш мені сказати, завжди можна добратися до дна. А земля – то [мій скарб] і моя скриня. Скільки б ти в ній не копав, ніколи до дна не доберешся».

Осівши в Корці, Ю.-К. Чарторийський отримав запрошення служити царському уряду. Проте він відмовився і повністю присвятив себе впорядкуванню маєтків. Найперше, звернув увагу на вдосконалення рільництва – головної підстави добробуту як свого двору, так і селян. Останніх оточив чулою опікою, і не лише тому, що в ті часи поважалася заможність простого люду як головна ознака доброї адміністрації в дідичних селах. Князь був людиною щиросердечно релігійною (згадаймо його відмову бути луцьким старостою), тож мав за обов'язок перед Богом піклуватися «тими малими», які, за крайовим правом, були повністю залежні від пана. Суворо попередив він економічних офіціалістів (службовців), вищих і нижчих, щоб жодним чином не допускали найменшої несправедливості інтересам селян; не обтяжували їх понаднормовою панщиною. В обов'язок керуючих фільварками входило забезпечувати селянські двори необхідним робочим інвентарем, допомагати їм заводити власні садки тощо.

У князівських фільварках всі господарські будівлі було відремонтовано чи поставлено нові. Скрізь, де тільки можна було, садив фруктові дерева. А дороги між селами перетворював в алеї, переважно з надвіслянських тополь, які йому чомусь подобались найбільше. Ю. Дунін-Карвицький

пише, що в багатьох місцях він ще на свої очі бачив ці тополі, які досягли столітнього віку і були величезних розмірів. Князь також мав обширні лісові масиви, які утримував «*na wzór zagranicznu*».

Чималі суми витрачав на початкову освіту, зокрема, на т. зв. фундушеві училища, які фінансувались за рахунок прибутків з спеціально вкладених в банки певних грошових сум. Такі 2-класні училища діяли в Корці і Старому Олексинці²¹. З незначними перервами корецьке діяло до 1892 р. і на цю дату було реорганізоване в 2-класне приходське училище з фундушевим капіталом станом на 1900 р. в сумі 14 778 царських рублів. В столиці князівства п. Юзеф розгорнув промислове навчання, заклавши т. зв. школу економіки. І якщо на початках виробництвом порцеляни займалися іноземні робітники, то в скорому часі необхідні спеціальності опанували місцеві жителі. А ще князь відкрив три друкарні – дві в Корці і одну – в Ст. Олексинці²².

Центр міста і ринок, про який уже згадано, було забруковано і оточено кам'яними будинками за особистим архітектурним планом Чарторийського²³. Він же, подас Ю. Дунін-Карвицький, заселяв їх багатими «купцями старозаконними» (євреями старозавітньої релігії), яких «стягував» до Корця різними дозволеними владою заохоченнями та привілеями. А на бічних вулицях міста розміщувалися «*schludne dworki*» – упорядковані двори, які потопали в зелені фруктових садів. В них мешкали сім'ї господарських, замкових та фабричних працівників, а також багаті акціонери князівського фарфорового підприємства. Серед останніх були переважно люди з різних європейських країн. На міських околицях розміщувалися також «*przędzalnia i fabryka ordynarnego sukna*» – прядильна фабрика і суконна мануфактура.

Щодо головної фабрики Чарторийського, то її вироби відзначалися вишуканою красою і делікатністю, витонченістю форм, а особливо мистецькими малюнками. Сама порцеляна була незрівнянної білизни і прозорості. Отож ще й за життя Юзефа Власти марка тої фабрики – «Всевидюще око» в трикутнику²⁴ з написом по-польськи «*Korzec*» високо цінувалася на всіх виставках європейської кераміки. Вироби з цим знаком завжди займали почесні перші місця. З корецьких експонатів починалися журналістські розповіді, що присвячувалися цьому виду мистецтва й публікувалися в спеціальних виданнях. Але, зауважує історик, щораз менше можна зустріти ці знамениті сервізи, таріли тощо, і ціна їм з кожним роком більша. Хоча ще літ тридцять назад їх було вдосталь в кожному заможному домі на Волині. А тепер знавці антикваріату квапливо скуповують їх для закордонних аматорів старої порцеляни.

Найбільшу славу фабрика мала у перші роки після остаточного розподілу Речі Посполитої, коли Волинь увійшла до складу Російської імперії. Князь не шкодував коштів, наймаючи фахівців з виробництва

фарфору у Саксонії та Франції. Підприємство, за Дуніним-Карвицьким, очолив француз де Месер²⁵. В тому часі високим клієнтом фабричної адміністрації був начальник цих нових російських провінцій «generał en chef Tiutolmin». Бажаючи прислужитись Імператриці, «obstałował dla niej» – замовив для неї порцеляновий сервіз в золоті до кави на дванадцять персон з медальйонами Катерини II. Вартість його складала 1 000 дукатів.

Виконане замовлення кольору *bleu du roi* вразило усіх знавців мистецькою формою, делікатністю і прозорістю глинки, а особливо ж незрівнянною красою *мальовідла á la sepia*, рівно ж як і схожістю портрета з виділеною (для споглядання. – *Авт.*) мініатюрою. Премію в сумі 100 червоних злотих отримав «артиста-маляр» – дядько А. Анджейовського. Сама ж Катерина II подарувала директорові підприємства Месеру золоту табакерку, обсіпану брильєнтами, та ще й із своїм власним портретом.

Під пильним оком князя стольника фабрика розвивалася щораз більше і успішно конкурувала із таким же славним підприємством «w Mejsen pod Dreznem» – в Майсені під Дрезденом. Високий добробут міста тривав, допоки жив князь, котрий помер в 1810 р. Відтак, далі став істотно погіршуватися, зрештою, в 1831 р. «zanikł ostatecznie» – занепав остаточно. До цього вирішальною мірою спричинилися погром Корця російськими військами в часі першого польського повстання, а також і спалення замку опікуном Я.-К. Млодецьким.

В нарисі Юзефа Власта знаходимо цікаве повідомлення про те, що француз де Месер «po spaleniu fabryki koreckiej, przeniesionej w uszczuplonych rozmiarach do Horodnicy, prowadził swą własną w Baranówce»²⁶ – дослівно: після знищення вогнем корецької фабрики, перенесеної в зменшених розмірах до Городниці, відкрив свою власну в Баранівці.

З усього видно, що Юзеф Власт помиляється, заявляючи, ніби рештки корецької фабрики було перенесено в Городницю. Також на разі нам складно сказати щось більше про причетність Міхала Мезера до відкриття фаянсової мануфактури в Городниці²⁷. Але історичним фактом є те, що після занепаду такого важливого фарфоро-фаянсового центру, яким був Корець, менші аналогічні підприємства почали рости на Україні, мов гриби після дощу. Вони відкрилися в Бердичеві, Білотині²⁸, Кам'яному Броді, Полонному, Барашах, Довбиші, а також на Харківщині, Львівщині тощо. Вигідну справу повсюдно захопили у свої руки євреї²⁹.

Але повернімось до Корця. Юзеф Власт зауважує, що після катастрофічного пожеги в 1831 р. ніхто з співвласників корецької спадщини не брався за відбудову палацу, оскільки було невідомо, кому остаточно належатиме ця частина міста. Судова тяганина за розподіл добр тривала роками³⁰. Те, що належало емігрантам Юзефу і Герману Потоцьким – а їх

частина в основному знаходилася за річкою, на Новому Корці, прибрав до рук царський уряд. Дещо поділили між собою сестри Пелагія і Дорота – останній, зокрема, належало село Карпилівка (? – *Авт.*), надзвичайно цінний дубовий ліс тощо. А саме місто (обмежене річкою) із [спаленим] замком та фабричними і іншими будовами дісталось невиліковно хворому синові покійної княгині Пелагії Яблоновської – Артурові. Тож самим Артуром і його добрами опікувалася рідна тітка Дорота з Потоцьких Млодецька; а потім – двоюрідна сестра, донька дядька Германа Потоцького, графиня Пелагія Потоцька. В часі виходу в світ краснавчих «Оповідань» вона мешкала в Славуті, звідки адмініструвала Корцем.

Подавши десятків зо два рядків про давні корецькі костели, Ю. Дунін-Карвицький закінчив наступним чином: «Oto więc wierna opowieść... – отже, оце правдива повість про наш волинський Корець, про той старожитний Корчеськ з давнього уділу Бутава, Ольгердового сина, з описом вигляду того місця в туманній минувшині, якої долі зазнавало пізніше і до якої сумної руїни дійшло тепер, в останні часи».

Серед пізніших досліджень промислової діяльності Корецької фабрики порцеляни, без сумніву, найкращою з-посеред подібних є капітальна розвідка «Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu» Станіслава Малаховського-Лемпівського³¹, котрий, в свою чергу, достатньо зіслався у ній як на А. Анджейовського, так і на Ігнація Яковіцького, чия праця безпосередньо присвячувалася процесу фабрикації в Корці, Баранівці і Городниці та була видрукувана у Вільні ще в 1831 р. Поява книжки Яковіцького зумовилась інтересом Віленської академії до «rozwoju ceramiki krajowej». Молодий вчений побував у Корці за кілька років до закриття місцевої фабрики, власне, в період, коли вона ще трималася на плечах заледве 30 акціонерів.

Відтак, С. Малаховський-Лемпівський, посилаючись на згаданого автора, детально розповідає про технологічний процес приготування керамічної маси, зазначаючи, що виробничий успіх завжди залежав від добору глини і рівномірного обливу продукції прозорою «szkliwem-glazurą» – скляною глазуррю. Фахово описано про розвиток форм і прикрас корецької порцеляни. У перші роки вони «були мало оригінальні» – фабрика «niewolniczo» – рабськи трималася саксонських, віденських чи французьких, рідше англійських зразків і стилів. Проте незабаром Корець знайшов свої розписи, навіть дещо взявши з місцевих народних виробів. Орнаментика набрала натуралістичного, себто природного характеру з вільними мотивами – малюнками збіжжя, трави і квітів. Щодо барв – переважав улюблений тут блакитний у всіх відтінках колір.

Головні склади фабрика мала у Варшаві, Бердичові і Костянтинові. Князь Чарторийський був серцем і світлом цього славетного підприємства;

як тут, так і в самому місті він творив чудовну психологічну атмосферу доброти, спокою і «*żywo pulsującego życia*» – жваво пульсуючого життя.

Наступні IV і V розділи статті С. Малаховського-Лемпільського під заголовками «Фабрики, що виникли під впливом Корця» та «Марки головних волинських фабрик» дають достатнє уявлення про історію розвитку волинського фарфору і фаянсу. Про Корець сказано, що значення його не полягало винятково в тому, яку продукцію він випускав: місто було центром, який «променьовал», себто сяяв своїм промінням досвіду і заохочення до спів- чи самостійної аналогічної праці як сусідні околиці Волині, так і подальші терени Польщі, зрештою, Російської імперії.

Думаємо, що праця С. Малаховського-Лемпільського гідна уважного вивчення і окремої, повнішої розповіді про неї. А подана в ній колекція корецьких фабричних знаків навряд, чи потребує доповнення.

* * *

У нас є можливість погортати «*Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815*»³². В них Корцю і його володарю присвячено 309-314 сторінки. Той, хто їх написав, а це Каетан Козьмян, також особисто знав кн. Чарторийського і навіть гостював у нього незадовго до його смерті. Мемуарами пана Каетана доповнимо чудовий психологічно-громадянський портрет князя, так вдало виконаний Ю. Дуніним-Карвицьким. Бо зазначені нами п'ять сторінок в «*Pamiętnik'ach*» – це теж не що інше, як щире, перемішане з подивом замилювання цією далеко не ординарною особою останнього не просто володаря, але *батька Корця*, широкого покровителя і захисника жителів міста й навколишніх сіл.

Звичайно, ми не позбавимо вдячного читача можливості дізнатися, хто він – Каетан Козьмян. Це особа, якій у польській мемуарно-краєзнавчій літературі присвячено тисячі сторінок. Найперше, життєві дати: народився в ніч з 31 грудня 1771-го на 1 січня 1772 рр., відійшов у вічність в 1856 р. Від Бога дарована йому щаслива доля народитися в сім'ї широко християнській. Про його батька, мечника Андрея Алоїзи Козьмяна, правовірного католика історія свідчить, що той у Люблінському воєводстві був особою досить впливовою і володів рідкісним даром прихилити до себе людські серця. Також надзвичайно релігійною була і його дружина, донька хорунжого, Єжи Кельчевського – Анна.

В об'ємній розвідці К. Войцеховського «Каетан Козьмян: життя і справи» наводиться факт, гідний подиву й сердечного пошанування пам'яті цих батьків, які і в своїх синів виховали надзвичайну побожність. Малі Вікусь, Юзьо і Кайтусь, пише дослідник, ще в колисці слухали від мами пісеньки не які інші, як тільки побожні. А підрісши, не пропускали жодної служби Божої в костелі. Тому і гралися вони не так, як інші діти – в

які-небудь пусті забави, а зодягалися в імпровізовані «шати духовні» та й відправляли «служби» на зразок костельних з «освяченням» тощо³³.

Серце юного Каетана рано схилилося до поезії високого штилю, і на довгий час вона стала для нього головним життєвим трибом та визначала його патріотичну в кращому розумінні громадянську позицію. Про неї ми ще дізнаємось, коли будемо читати створений ним морально-психологічний портрет кн. Чарторийського. І лише у 1820-их роках громадянська кар'єра К. Козьмяна стрімко пішла вгору – він займав дуже високі посади в урядових структурах Польського Королівства: з січня 1818 р. – надзвичайний державний радник з правом голосування на засіданнях Державної Ради; з 1821-го – генеральний директор комісії внутрішніх справ і поліції; далі був міністром внутрішніх справ і навіть з волі «cesarza Mikołaja» – сенатором-каштеляном Королівства.

В часи молодості доля звела п. Кайтуся з Анною Моссаковською, родом з волинського Блудова (тепер с. Світанок, Корецького району), котрий поруч з Межирічем. Весілля відбулося в Блудові у 1802 р. Відтак, подружжя повернулось на батьківщину молодого, в Галичину, в маєток Петровичі. Наскільки світлими і радісними були перші роки сімейного життя поета, осяяні щасливим взаємним коханням, народженням доні, Анельці, настільки тяжкими і страшними були для нього подальші удари долі: за другими пологами померла в 1804 р. кохана Анечка, залишивши йому синочка, Анджея. А в п'ятирічному віці назавжди пішла від враженого горем удівця і доня, схожа на янголятко...

Коли для Анджейка минуло чотири роки, приїхали вони в Блудов, до тестя. І це був той час, коли К. Козьмян мав змогу бувати в Тучині, Межирічі, Корці та інших помістях волинської магнатерії і шляхти. Ці візити він відобразив у «Pamiętnik'ach», котрі за життя не публікував і котрі були, за оцінками сучасників, його «найбільшим ділом прозовим» в кількості трьох томів. Їх видала родина: тт. I і II – в Познані, 1858 р., т. III – в Кракові, 1865 р.

Головну працю життя почав писати в 1850 р. у своїх Петровичах. Стель її ясний, простий і захоплюючий своєю вільністю і відсутністю претензійності. «Wartość Pamiętników Koźmiana jest ogromna...»³⁴, читаємо в «Rocznik'ach», бо вони є не тільки історією власного життя поета, то «діяння кількох поколінь, документ цивілізації і звичаїв польського суспільства». Зрештою, «to obawy, nadzieje i zawody tego społeczeństwa» – то переживання (страхи), надії і розчарування того поспільства. І вони стали основою безлічі історичних і літературних монографій, і, треба сказати, не втрачають для Польщі своєї актуальності і тепер, бо, вважаємо ми, і сьогодні мудро закликають цю непересічну націю чутливо тримати руку на пульсі життя побожного, високоморального і цнотливого.

Цікаво, що розповідь про князя Чарторийського автор логічно вмотивовує за допомогою прийому протиставлення. Спочатку він подає з легкою і не зовсім прихованою антипатією портрети двох знайомих осіб—представників найвідоміших в Польщі родів, зокрема княгині Феодори Валевської, дружини сенатора і воєводи, кривинсько-ганнопільського кн. Станіслава-Павла Яблоновського, котра покинула чоловіка і мешкала в родинному Тучині (нині Гошанського р-ну, Рівненської обл.), а згодом зійшлася з «uwodzicielem jenerałem Bauwtem», з якими мав зустрічі в цьому ж маєтку в часі створеного Наполеоном I т. зв. Варшавського князівства.

Отже, оповідку про князя Юзефа-Клеменса К. Козьмян починає такими словами: «Inna była postać i różna od tych dwóch, wyżej opisanych domów³⁵, inny i różny sposób życia w Korcu u księcia Józefa Czatoryskiego, stolnika W. księstwa litewskiego» – інша була постать і відрізнялась від тих двох, вище описаних домів³⁶, інший і несхожий спосіб життя в Корці, у князя Юзефа Чарторийського, стольника В.[еликого] князівства литовського. Князь той був широко знаний і шанований в Польщі як за свої чесноти, за характер, за розпорядливість, праведність, просвітницькі зусилля, патріотизм, так і за великі економічні заслуги перед краєм.

Згадавши про його надзвичайне посольство до берлінського двору в часі конституційного сейму, далі письменник доповнює характеристику добре знаної йому людини такими словами: «[...] brat rodziny Konstancyi ordynatowej Zamojskiej, szwagier Jędrzeja Zamojskiego ex-kanclerza [...]» – рідний брат Констанції ординатової Замойської, шурина канцлера (1764-1767) Анджея Замойського, кров'ю і прізвиськом зріднений з князем Адамом Чарторийським³⁷, він гідний був належати до найвидатніших з тієї родини мужів, бо ще не відомо, чи від неї взяв більше, а чи навпаки – їй надав честі. Під на вигляд французькою поставою, в його грудях горіла велика любов до своєї землі і роду. Прагнув піднести свій край до рівня інших європейських цивілізованих. Відтак, повністю присвятив себе тим шляхетним й правдиво патріотичним намірам. За кордоном перебував лиш тому, щоб вивезти звідти усе, що важливе, шляхетне й варте до запровадження.

Від інших у краї Чарторийський істотно відрізнявся уподобаннями, способом життя, обходженням з другими в товаристві. Не раз люди «płytkiego» – поверхового смислу мали князя за дивака і критикували його хіба лиш за те, що не знаходили в ньому своїх вад, особливо ж марнотратства і легковажності. А в нас немало знайдеться таких, що охочіше розпорядливість і ощадність назвуть скупістю, «niż rozrzutność marnotrawstwem» – аніж розтринькування коштів марнотратством. У нас же головне – мати популярність, не важливо, від чого: чи то від доброго чи то від злого, корисного чи шкідливого, аби тільки «блищати». Поміркуване, спокійне і тихе присвячення себе благу людства менш подобається, як

позування, галас і шум; і швидше шанується позірне марнослав'я, аніж скромність.

Отож, перебуваючи в батьків покійної дружини, в Блудові, пан Каетан вирішив провідати князя стольника, якого замолоду знав ще із Замостя, а також, читаємо в мемуарах, «i widywałem w Lublinie u tego ojca» – і зустрів у Любліні, в мого батька. Вони були давніми та щирими приятелями, постійно обмінювалися листами. Князь завжди обдаровував їх сімейство усіма новими зразками виробів зі своєї фабрики. Блудівський пан Моссаковський також дуже поважав і цінував Чарторийського, тож зять, як мовиться, без проблем упрохав його поїхати разом до князя і нагадати йому про давні зв'язки з родиною Козьмянів.

Приїхавши в Корець, не застали кн. Юзефа – був на прогулянці. Супроводжувати гостей по місту взявся домовий приятель князя, давній адвокат при Любельському трибуналі і добрий знайомий автора мемуарів пан Подлевський. І в ту пору містечко було хоч і невелике, але ошатне, чисте. Будинки як єврейські, так і православних корчан – муровані, зразково утримувані. Гарне враження справляла князівська «господарка» – себто фабрики фаянсу і порцеляни, меблів, сукна й полотна.

Назустріч трапився «екскурсантам» сам пан князь, «wagał pieszo z przechadzki» – пішки вертався з прогулянки. Ось яким побачили вони знамениту, вже добре відому нам за попередніми характеристиками людину. «Chudy, wysoki, w szarój sukni letniej francuzkiej i w bluzie, w pończochach i trzewikach czyli sabotach, w kapeluszu na głowie słomianym, z laską w rękę, szedł żywym i czerstwym krokiem» – худий, високий, в сірому літньому французькому платті і блюзі; в панчохах, черевиках чи ботах, в солом'яному на голові капелюху; з палицею в руці; йшов живим і бадьорим кроком. Ми, розповідає К. Козьмян, удалися за ним до замку.

Цікаво, що ця стародавня, гарно відреставрована Ю. Чарторийським будова видалася нашому «гїду» не дуже примітною: «Замок чи, радше, замочок на два пентра, невеличкий, зовнішній вигляд старожитний; майданчик (перед домом) маленький. Однак розміщення досить приємне (вдале): річка Курчик³⁸, бистра і глибока, обтікає це гніздо – колись – князів Корецьких»³⁹.

Князь прийняв гостей в нижньому апартаменті, не надто пишному і не обширному, зате пристойно умебльованому виробами власної корецької фабрики. Коли ж винуватець неблизької мандрівки представився господарю замку, той, читаємо далі, «przywitał mnie uprzejmie» – люб'язно привітав мене і з тою привітністю, яку завжди виявляв для мого тата. Розпитав про причини його смерті.

Звичайно, близькі князеві люди були запрошені на обід. І вся та мила атмосфера, просте але охайне сервірування столу назавжди запам'яталися

панові поету, якщо він так детально описав це через 45 літ. Він продовжує: «Обід був добрий, проте щодо кількості потрав – скромний. Прислуга подавала князеві полумиски, а він сам розливав страви гостям, запитував, яке кому вино до вподоби. Сам віддавав перевагу французькому. При столі і після обіду найбільше говорив про господарство краю, рільництво, мануфактури. А ще висловлював нагальну потребу вивести люд посполитий з темряви неучтва та злиднів, говорив про школи. До політики був мало охочий, хоча інколи згадував дещо із закордонних відомостей – отримував і читав усі доступні йому газети».

Уся та періодика, а також і безліч нових книг лежали в господаря замку в кабінеті. То був час існування т. зв. Варшавського князівства, створеного Наполеоном Бонапартом. Поляки марили тим князівством і французьким завойовником і не скоро зрозуміли, що той створив його лише як зручний плацдарм для нападу на Росію⁴⁰. Князь розпитав К. Козьмяна, котрий проживав у Галичині і був «сусідом того князівства», що воно собою являє в цивільному і військовому плані. В розмові інколи переходив на французьку мову, інколи на польську.

Коли ж розмова зайшла про Волинь, про сусідів, про Стецького, про Валевського та про інші заможні доми, котрі, очевидно, не знали, де дівати гроші, то господар замку сказав, як потім міг пригадати собі письменник: «Mości⁴¹ Panie, (to było jego przysłowiem. – *К.К.*), lepiejby tych marnie rozrzucanych pieniędzy użyć na jakie korzystne dla kraju zakłady [...]» – мосьпане (то було його улюблене звертання), краще б ті марно розкидані гроші використати на якісь корисні для краю справи. І додав: «Або ж приберегти їх тепер на пожертви для нього – коли до них щасливим збігом обставин поляки, можливо, будуть покликані».

Потім поговорили про генерала Князевича, котрого пан стольник безмірно шанував, а його спірозмовник теж добре знав і зустрічався з ним як не в Межирічі, то в Шпанові.

Миля зустріч тривала аж до вечора. Відтак, гості зібралися в дорогу, а князь – на свою звиклу прогулянку, сказавши на прощання: «Може, ще побачимось у Варшаві, куди збираюся податися на зиму. Запитуйте про мене, дуже прошу навідати мене там». Свій намір князь здійснив. Та недовго пожив він у столиці – там і «помер з відвагою і смиренням на руках у свого приятеля генерала Князевича». Зробив заповіт, і дочки порівну поділили славетний маєток за батьківським благословінням та умовою, аби всі вийшли заміж за поляків. Тож такі всі свято дотримали батьківського бажання.

В останні роки життя князь Чарторийський жив у (неофіційному? – *Авт.*) розлученні з дружиною, княгинею [Варварою Доротою] Яблоновською, рідною сестрою [кривинського] князя Станіслава. Була вона красунею

замолоду, аж поки заміжною віспа не зіпсувала їй лице. Проте хвороба, підкреслює К. Козьмян, не позбавила її «wdzięków ani daru podobania się» – чарівності ані дару подобатися. Розділившись з чоловіком, мешкала з дочками нібито в Дрездені. Була в повній мірі забезпечена князем всім необхідним для життя безтурботного і пристойного. Він же, як відомо, завжди згадував про неї із сумом. В заповіті записав їй певну суму в дуже делікатних виразах, аби віддала її «особі, яку кохає найбільше».

Князь Чарторийський – то був муж «oświecony⁴², snotliwy, prawy, niezachwiany w zasadach skrupulatnej moralności» – освічений, добродесний, праведний, непохитний щодо засад скрупульозної моральності. Він мав саме такі риси, яких Польща завжди потребувала і яких «niestety!» – на жаль, мала завжди недостатньо, з сумом зауважував К. Козьмян.

З цих слів можемо зробити висновок, що було справжнім патріотизмом у розумінні поета і великого суспільного діяча. А яким же сучасники знали корецького князя в стосунках з «людом вейскім», себто селянами? І в цьому випадку він був, образно кажучи, на кілька голів вищим від решти волинських магнатів. Подамо дослівно свідчення з аналізованих мемуарів.

«Для люду селянського був надто лагідним, чуйним і добродесним. Бувало, перед кожною весною болотисті дороги цілої Волині і України заповняли скрипучі мажі і вози [з оброком], запряжені вихудлими [за зиму] волами, котрі в супроводі таких же змарнілих селян, взутих в личаки та зодягнених у бідняцькі лахмани, тягнулися з глибин краю, долаючи шлях більше сотні миль до [т.зв.] «порту казмірського» – перепроводжували продукти для збагачення вельможних «i zbytkujących» – таких, що не знають міри, панів і шляхти.

Один лише князь стольник Чарторийський звільнив своїх селян від тієї вкрай обтяжливої повинності. Він побудував для них у селах магазини (комори) для зберігання збіжжя, вирощений ними хліб [не відбирав], а закупував. Відтак, своє зерно зберігав для внутрішнього споживання, наказуючи продавати його фабрикантам (працівникам корецьких мануфактур. – *Авт.*), до того ж «taniéj kilku złotych» – дешевше на кілька золотих [від середньої ринкової ціни]. В його корецьких добрах заможність сіл і люду різко контрастувала з нуждою в маєткових селищах панів-сусідів».

Далі – ще один яскравий приклад чуйного серця героя нашої історичної розвідки. Був у князя Юзефа рідний брат, князь Казимір. Не повезло йому в житті, тяжко захворів – збіднів розумом. К. Козьмян пише, що князь стольник поділився з братом батьківським маєтком. Благородний, шляхетний і люблячий опікун ні копійки не брав до своїх статків з уділу кн. Казимира. Більше того: оточив його максимальною увагою, тримав біля нього лікарів, підібрав йому доброго адміністратора. І навіть знаходив

для нещасного товариство, яке з розумінням ставилось до його хвороби і всіляко відвертало від думок про неї. Доходами з братової частини розпоряджався так, ніби (а може, й справді) з дня на день очікував, що той видужає, а йому прийдеться прозвітувати за кожен гріш.

Але... «Гинуть такі рідкісні вчинки в непам'яті людській, – підсумовує пан Каетан. – Тим часом, базграємо нісенітниці й теревені, інтриги, смішності, шануємо дивацтва і псуємо оцим усім повсякдення. Проте саме такі ось цноти гідні ходити повістями серед людей і справді іменуватися народними».

Далі в мемуарах – оповідь про те, що автор бачив у Межирічі, Славуті, Антонінах, Мізочі, Порицьку, Лабуні тощо.

Від себе ж скажемо, що в багатьох індивідуальних рисах характеру, а також у способі життя свідомо чи спадково-генетично, не знаємо, князя Юзефа-Клеменса Чарторийського повторив його онук, Роман Євстафійович Сангушко-Сибіряк⁴³ – син доньки Климентини.

На закінчення додамо, що в самому Корці, біля підніжжя замкової гори звів князь стольник ще в 1788 році будинок в монолітному пізньобароковому стилі, який місцева людність також називає палацом. Для яких цілей споруда мала слугувати – невідомо. Можливо, він призначався як резиденція для якоїсь з дочок. Ми не будемо описувати його вигляд, оскільки ця чудова будівля і досі є окрасою Корця, виконавши за свій вік чимало призначень, а нині служить лицесом для міської молоді.

* * *

Останні рядки – *ніби висновки до нашої повісті про історію славного колись на всю Європу міста Корця* – ми напишемо у співавторстві з доктором М. Орловичем, автором згаданого путівника. Між рядками його замальовки відчувається смуток. А проте чоловік намагався стримуватись у своїх емоціях. Стримаємось і ми.

Нема сумніву, що Корець кінця 1920-их рр. не змінив свого вигляду до початку Другої світової війни. Однак, не будемо писати, яким він став у її період і після неї, а також в радянські часи. Заключним акордом у «Корецькій симфонії» прозвучать наступні рядки, які своїм глибинним змістом ще раз підтверджують перші розділи безсмертної книги Еклезіаста.

«За 65 кілометрів од Рівного лежить місто Корець, проживає в ньому 5000 мешканців, з переважною єврейською більшістю, розміщене над річкою Корчиком, поруч з радянським кордоном. Готелі: «Ваймеля», вул. Костюшка; «Центральний», вул. Костюшка, 83; «Варшавський», Ринок, 12; «Європа», Ринок, 18; «Меламеда» (адреса відсутня. – *Авт.*). Ресторани: [перший] – в клубі шахістів; «Зоря», Ринок, 16; «Польська стріха», Ринок, 18».

Далі – стисла історія міста з найдавніших давен, яку ми вже відтворили на максимально можливому для нас широкому часовому «полотні». Однак, дещо візьмемо й у п. Орловіча. Він пише, що Корець впав в XIX ст. тому, що залишився на узбіччі при будівництві «ліній колейових», а брак залізниці і досі не дозволяє почати належну експлуатацію його природних багатств – гранітів та порцелянової глинки, яка нічим не поступається китайській.

Може, й так. Зауважимо, що залишки насипу під залізницю південніше Корця – від Новоград-Волинського до Здолбунова зберігаються й досі. Колія планувалась ще на початку XX ст., однак війна в 1914 р. перешкодила її будівництву. Була повторна спроба прокласти цю вітку, однак почалася нова війна – з німцями. Тому в Корці кажуть: «Не дай Боже, знову надумують робити це сполучення – почнеться війна».

Закінчивши з деякими географічними відомостями, автор путівника продовжує: «Місто забудоване бридкими партеровими домками та кам'яничками, в котрих проживає єврейська людність, і належить до найбрудніших (! – *Авт.*) серед усієї маси міст на Волині. Чудовий колись і оригінальний восьмибічний ринок, закладений у XVIII ст. на французький кштатт згідно особисто розробленого кн. Юзефом Чарторийським архітектурного плану, залишився в XIX ст. «całkowicie zniekształcony» – повністю спотворений через забудову посеред нього вздовж шосе бридких і безстильових єврейських домів, котрі позбавили ринок характеру площі і звели його до брудного завулку.

Серед єврейських крамниць, що на території [колишнього] ринку, та й на інших вулицях привертає увагу величезна кількість, якої не зустрінеш більш ніде, аптечних складів. Між ринком і ярмом, де тече Корчик, стоїть на гранітній скелі руїна замку кн. Чарторийських. [...] Він згорів у 1832 р. і не був відбудований. «Obecnie należą ruiny do hr. Jadwigi Wnińskieј». [...] Поруч палацових розвалин стоїть парафіяльна церква св. Миколая, збудована в 1836 році коштом князів Чарторийських з метою збереження костелу⁴⁴ «od kasaty» – від конфіскації. [...] На околиці міста, недалеко від більшовицького кордону знаходиться могутня цукроварня «Korzec», що належить (антонінським. – *Авт.*) графам Потоцьким. За її межі уже не вийдеш без спеціального дозволу⁴⁵. (Добротний завод знищено у наші дні. – *Авт.*)

Лише з 1921-го по 1924 рр. включно дорогою із Звягля до Корця й назад день і ніч котилися вози з України – Корець розвивався як пограничний торговий центр. В наступні роки совети звели цей гандель нанівець. І тепер шосе від кордону й далі заросло травою, писав пан М. Орловіч.

Розповівши про величезні запаси гранітів на північних окраїнах Корця, зокрема, на землях сіл Гвоздів і Голичівка, а також і каолінової

глини, 9-метровий шар якої знаходиться на ближньому хуторі Заводня та в Сторожівському лісі в кільканадцятьох місцях, автор дуже пожалкував, що нема жодної можливості вдатися до їх промислової розробки.

Отже, хочеться нам висловити велике сподівання: Корець має всі шанси на відродження своєї порцелянової слави. Потрібен лиш господар.

А кінцівка нарису несподівана і цікава: між польським селом Криловом і більшовицькими Довжками, в лісі знаходиться 200 досить великих могил. Одні називають їх могилами Кривоноса, інші – татарськими.

На разі – ось дещо з парадоксів долі славного міста Корця...

Примітки

¹ Вихованець В. Таємниці давнього Корця//Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське Полісся та Маневиччина в європейській та українській історії: Матеріали XXXVIII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України, смт Маневичі, 13-14 травня 2011 року. – Луцьк: МП «Пульс», 2011. – Вип. 38. – С. 229-247.

² Полное собрание русских летописей. – СПб: Печатня В. Головина, 1871. – Т. II: Летопись по Ипатскому списку. – С. 276, 285, 322. Тут назва міста подається відповідно такими варіантами: «до Коречьска», «за Корческ»; «ко Коречьску»; «Корчане»; «до Кочерьска».

³ Нагадуємо, що ця згадка є невеличким епілогом до розвідки «Нічліг в Корці» про криваві події в місті в часи кн. Яна Кароля Корецького (пом. 1633 р.). Ось її зміст: «У Корці все затихло під руїнами. Розвалини замку на скелі при блиску місяця кидають на річку понуру тінь. Замовкли дзвони в покинутому кляшторі францисканів, і один лиш крик сови порушує цілковиту тишу». Див.: *Przeddziecki A. Nocleg w Korcu // A. Przeddziecki. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów.* –Wilno, 1841. – Т. I. – С. 22.

⁴ *Вихованець В.* Корець в «Рамотах Старого Детьюка...» (До 145-річчя з дня смерті А.Л. Анджейовського)//Острозький краєзнавчий збірник/Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 6. – С. 28-45.

⁵ *Aftanazy R. Korzec//R. Aftanazy. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – Т.5. – С. 173.

⁶ *Dr. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: Z 101 ilustracjami i mapką województwa.* – Luck, 1929. – С. 245-246.

⁷ Див.: *Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki.* – Brody, 1911. – Т. I. – С. 93-99.

⁸ Крім «Оповідань історичних...», неабияку цінність для краєзнавців становлять і такі праці *Ю. Дуніна-Карвицького*, як: «Szkice obyczajowe i historyczne» (Warszawa, 1882); «Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia» (Kraków, 1891). Ця книга перевидана в серії «Бібліотека “Волянна з Волині”» (Білий Дунаець; Острог, 2007). «Wspomnienia wołyniaka» (Lwów, 1897); «Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: Wołyńskie opowiadania historyczne» (Warszawa, 1901) та інші. В останній книжці, наприклад, крім нарису про родинний Мізоч, вміщено також розповіді про Пересопницю, Буцу, Шумськ, Бриків (Шумський), Сураж, Вілію, Кунів, Боровицю, Новомалин, Межиріч (Острозький), Дедеркали, Загайці, Ланівці, Теофіполь, Збараж, Броди, Радивилів, Вербу – всього 48 описів.

⁹ *Pulaski K. Kronika...* – Т. I. – С. 97.

¹⁰ *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 102. Відомо, що граф Прот Потоцький

(1761-1801), власник Любара, Махнівки, Чуднова та ін. добр на Україні одночасно з Ю. Чарторийським, у 1783 р. розпочав виробництво українського фаянсу («w Cudnowie pobudował [...] hutę fajansów») і згодом був у князя співакціонером, маючи у своєму розпорядженні 17 акцій (у Чарторийського їх було 28). Див.: *Zielińska Z. Potocki Antoni Prot (Antoni Protazy Jacek) h. Pilawa (1761–1801) // Polski Słownik Biograficzny* (далі – PSB). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – Т. XXVIII/1. – С. 133-136; *Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – Warszawa, 1997. – С. 280-281; *Школьна О. Соціокультурна антропологія Прота Потоцького та його натхненна фарфорова ентелехія у світлі ідей масонства // Історія музейництва і пам'яtkоохоронної справи в Острозі та на Волині: Наук. збірник*. – Острог, 2011. – Вип. 3 – С. 266-303.

¹¹ А. Яблоновський – син кн. Пелагії і острозького дідича, Кароля Яблоновського, онук кн. Мар'яни Юзефівни Чарторийської-Потоцької.

¹² *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 103.

¹³ Святе Письмо Старого і Нового Завіту/Пер. П. О. Куліша, І. С. Левіцького, І. Пулюя. – Trinitarian Bible Society. – С. 595 (розд. 2:17).

¹⁴ Усі цитати див.: *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 102-103.

¹⁵ Пор., напр.: *Сендульський А.* Местечко Корець, Новоградволынского уезда//Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – №19. – С. 886-894. – №20. – С. 927-936.

¹⁶ Репродукцію з мальованого портрета кн. Ю.-К. Чарторийського див.: *Троневич П.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – С. 137.

¹⁷ Про сарматизм як життєвий триб, шляхетську ментальність *другої половини XVII ст.* див., напр., розділ «VIII. Republika Sarmatów» в: *Tymowski M. Kieniewicz J. Holzer J. Historia Polski*. – Warszawa, 1991. – С. 155-175. Зрештою, деякі дослідники це цікаве явище датують кінцем XVI, повністю XVII і майже повністю XVIII ст. (див.: *Тананаева Л.* Сарматський портрет: Из истории польского портрета эпохи барокко. – Москва: Наука, 1979. – С. 11). Див. також: *Вихованець В.* Опис волинського воєводства у праці кс. Я. Бельського «Widok Królestwa Polskiego»//Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – С. 285.

¹⁸ *Nieć J. Czartoryski Józef Klemens (1740-1810)*//PSB. – Kraków; 1938. – Т. IV. – С. 279. Зовсім іншої думки, кого за зовнішнім виглядом нагадував князь Чарторийський, був його сучасник і навіть гість в його замку, К. Козьм'ян: «Wychowany za granicą i z obyczajów i z powierzczonej postaci więcej do Francuza podobny niż do Polaka» – [...] *більше на француза був схожий, аніж на поляка.* Див.: *Koźmian K.* Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. – Poznań, 1858. – Oddział I. – С. 310.

¹⁹ Відмова Ю.-К. Чарторийського від високих обов'язків луцького старости, на нашу думку, може бути пов'язана з подіями т. зв. *волинської тривоги* 1789 р., основний зміст якої полягав у надуманій католицькою шляхтою підготовці повстання місцевим населенням, яке нібито мало розпочатись кривавою різаниною поляків і євреїв в день Пасхи. Буцімто з метою попередження цього повстання поляки вчинили сотні безпідставних арештів невинних людей, які зазнали страшних катувань на допитах; десятки лучан було страчено, безліч померло у в'язницях. Тим часом, шляхта забирала у своє володіння маєтки підозрюваних; особливо постраждала українська греко-католицька церква, яку звинувачували в підготовці повстання. Детальніше про це див.: *Троневич П.* Луцький замок. – С. 140-142.

²⁰ *Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania...* – С. 110.

²¹ Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае; их возникновение и средства содержания: Приложение к Циркуляру по правлению Киевск. учебн. Округа за 1900 год. – Киев, 1900. – С. 82-84, 91-95.

²² *Nieć J. Czartoryski Józef Klemens (1740-1810)*... – С. 279-280.

²³ Ю. Власт помилково подає, що ринок був «квадратової форми», оточений [просто]

кам'яними будинками. В точніших спогадах А. Анджейовського йдеться про те, що ринкова площа була восьмигранна і оточена двоповерховими будинками: «Rynek w okrąg kamienicami piętrowemi zabudowany prowadził na ośm ulic» (Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu / Wyd. F. Rawita Gawroński. – Wilno, 1914. – Т. 1. – С. 42). П. Ричков у своїй праці «Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст.» зусилля Ю.-К. Чарторийського щодо оновлення родинного гнізда називає «цікавим урбаністичним експериментом». Зокрема, ринкову площу у просторовому центрі міста було спроектовано і створено у вигляді правильного восьмикутника. Щоправда, на рис. 5. «Корець. Загальний вигляд первісного стану ринкової площі. Графічна реконструкція автора» П. Ричков зобразив будиночки одноповерхового вигляду в той час, як вони були двоповерхові. (Ричков П. Архітектурна спадщина Волині: Збірник наук. праць. – Рівне, 2014. – Вип. 4. – С. 77-78).

²⁴ «Всевидище око» – знак *вільних каменярів*. Як повідомляє О. Школьна, родич Станіслава Фелікса (Щенский) Потоцького, котрий у 1780-х роках очолював ложу «Великого Польського Сходу», Антоній Протазій Потоцький знаходився у тісних контактах з найбільш прогресивним людиною тієї епохи і, можливо, й сам сповідував «свободу, рівність і братерство». З усього видно, що до цієї ж ложі міг входити також і Ю. Чарторийський. Продукція в Корці і Чуднові, ймовірно, мала один і той же масонський знак. «Брати» ложі, як правило спільно займалися алхімічними дослідженнями, тому варто припустити, що «знайдення» практично одночасно рецептів «білого золота» на обох підприємствах не було випадковим. Від себе ж додамо, що *каменярем* мусив бути і Францішек Мезер, якому приписують відкриття рецепту справжнього волинського фарфору. Проте, зауважує О. Школьна, хоча робота мануфактури Прота Потоцького в Чуднові засвідчена документально, і не виключено, що її устаткування було перевезено в Корець після смерті графа в 1801 р., ми й досі не маємо точних відомостей щодо продукції підприємства та його марки, мітки, клейма і сигнатури.

²⁵ Автор сплутав вченого інженера, першого директора, сполонізованого угорця Францішка Мезера, з яким князь уклав контракт 17 вересня 1783 р., з французом, котрий керував фабрикою після смерті Чарторийського. Загалом до Корця в той час на запрошення його господаря прибуло чимало фахівців не лише з виготовлення фарфорової продукції, але й майстрів-архітекторів для впорядкування центральної частини міста. П. Ричов називає їх і «Франца Мезера» німцями. Національність Ф. Мезера та його брата Міхала відома за поданням С. Малаховського-Лемпільського: «Король в той час надає родині Мезерів, котра походила з Угорщини, індигенат». Відомо також, що Мезери за клопотанням, очевидно, Ю.-К. Чарторийського, отримали російське дворянство. Див.: *Вихованець В.* Корець в «Рамотах Старого Детюка...». – С. 43 (прим. 17-18).

²⁶ *Wlast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania... – S. 113.*

²⁷ Розповідаючи про Городницю, Ю. Дунін-Карвицький знову повторює своє твердження про те, що Корецька фабрика після пожежі була перенесена в Городницю. Але, за С. Малаховським-Лемпільським, фабрика в Городниці була закладена самим князем Юзефом Чарторийським між 1797 і 1803 рр. В 50-их рр. XIX ст. тутешнє підприємство вже також хилилося до занепаду, проте новий господар містечка, Вацлав Руліковський, котрий придбав Городницький ключ в сина Терези Чарторийської-Любомирської Юрія, оживив фабрику так, що станом на 1861 р. тут уже працювало 350 робітників, випускалось продукції на 150 тис. рублів річно.

²⁸ *Петрякова Ф.* Украинский художественный фарфор. – Киев: Наук. думка, 1985. – С. 168-171; *Романчук О.* Білогинський фарфор//Велика Волинь: минуле й сучасне/Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень, 1994. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. – С. 295-297. Нумерація сторінок в збірнику не відповідає змісту.

²⁹ *Школьна О.* Роль фахівців-свреїв у розвитку художньої і технологічної частин українських підприємств фарфору і фаянсу кін. XIX – поч. XX століття//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 269-287.

«Батько Корця» князь Ю.-К. Чарторийський та його фаянс і порцеляна XVIII – XIX ст.

³⁰ Katalog rękopisów. Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie/Ułoż. Gorczak B. – Sławuta, 1902. – S. 247: «[№] 1110. Obraz całej sprawy (jej postępu. zasad wyrokowania i wyroków) sióstr Hr. Maryanny Potockiej z jej successorami, pretendującymi nowego wydziału z fortuny ś. p. X. Józefa Czartoryskiego w 1840 r.».

³¹ *Malachowski-Lempicki S.* Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu//Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 378-380.

³² *Koźmian K.* Pamiętniki, obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. – Poznań, 1858. – Oddział I. – XXII s.; 346 s.

³³ *Dr. Wojciechowski K.* Kajetan Koźmian: życie i dzieła//Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – 1896. – Т. XXIII. – S. 54.

³⁴ *Ibid.* – S. 275.

³⁵ Каєтан Козьмян на s. 308 детально описав, як мило й безтурботно, зрештою, бездумно протікало життя в Тучинському маєтку.

³⁶ Мова йде про доми сусідів князя Чарторийського – Стецького в Межирічі і Валецького в Тучині.

³⁷ Адам Єжи (Юрій) Чарторийський (1770-1861), князь, державний діяч, один з найбільш відомих представників цього роду, але іншої лінії. Учасник боротьби за незалежність Польщі. Після розподілу Речі Посполитої, з 1795 р. ад'ютант у в. кн. Олександра, згодом радник його як імператора; з 1804 р. – міністр іноземних справ Росії. Постійно добивався привілеїв для Польщі як в часі Варшавського герцогства, створеного Наполеоном, так і в період Віденського конгресу 1814-1815 рр., коли організовувалось Королівство Польське. В цей час був сенатором і радником Олександра I з польських справ. Під час антиросійського заклоту 1830-1831 рр. увійшов у склад повстанського уряду і очолив його. Після поразки емігрував до Франції.

³⁸ Так в «Памієтнік'ах», саме так назву корецької річки подає і Р. Афтаназі, і деякі інші польські автори.

³⁹ *Koźmian K.* Pamiętniki... – S. 311-312.

⁴⁰ Детальніше про Варшавське герцогство, яке поляки іменували князівством, див., напр.: *Тальберг Н.* Александр I. – Москва, 2000. – С. 23-24.

⁴¹ Скорочена форма від шанобливого: *miłościwy* – *милостивий*, рідше – *мостивий* [пане].

⁴² В тогочасній польській мові прикметник *oświecony* мав глибший зміст, ніж наш відповідник: *освічений*. Йдеться не просто і не стільки про опанування суми якихось спеціальних знань, скільки про стан людської душі – *просвітлення* у вищому сенсі. Такий стан відсутній за спрощеного – матеріалістичного виховання. Свідчення цьому – слова дальшої характеристики князя Чарторийського, котрі фактично є синонімами одного ряду: *цнотливий* – добротесний, чеснотний; *правий* – праведний, непохитний в засадах скрупульозної моральності.

⁴³ Див., напр.: *Вихованець В.* Антоніни: погляд крізь віки//Антонінський край у просторі і часі/Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11-14 червня 2008 року, смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області). У 2-х тт. – Житомир, 2008. – Т.1. – С. 59-61.

⁴⁴ Про який костел мова, не зрозуміло, оскільки центральний міський кляштор францисканів був касований ще у 1832 р. і перебудований під православну церкву, в якій з 1863 р. відкрився жіночий монастир. Можливо, йдеться про Новокорецький фарний костел.

⁴⁵ *Dr. Orłowicz M.* Ilustrowany Przewodnik... – S. 247-249.